

4

AMIRŐL EGY CSILLAGOS-, MAJD SVÁJCI VÉDETT HÁZ KÖVEI NEM MESÉLNEK...

(Ligeti Ernő és a Pozsonyi út 49.)

Ligeti Ernő (1891-1945), 1939.
(Forrás: <https://opac.pim.hu/>)

„...Bújt az üldözött s felé
Kard nyúl barlangjában,
Szerte nézett s nem lelé
Honját a hazában,
Bércre hág és völgybe száll,
Bú s kétség mellette,
Vérözön lábainál,
S lángtenger fölette...”

(Kölcsey Ferenc: Himnusz; 1823)

Ligeti Ernőné, született
Szántó Margit (? - 1945), színésznő
(Forrás: Színésznő-avatás után -
Látogatás L. Szánthó Margitnál -
Hölgyfutár, 1934. április 1.;
<https://digiteka.ro/>)

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Itt szeretnék köszönetet mondani mindazon intézmények és vállalkozások készséges munkatársainak, akik hatékony közreműködésükkel jelentős és önzetlen segítséget nyújtottak számomra jelen írás elkészültéhez:

- **Holokauszt Emlékközpont: Nagy Adél és Benedek Nóra**, akik lehetőséget biztosítottak arra, hogy a központ archívumában betekinthessek Szilágyi László belügyminiszteri tanácsos 1944-es kb. 5.500 zsidó mentesített nevét tartalmazó iktatókönyvébe (a Ligeti házaspár nem volt köztük, de az anyós és a fiú igen). Egyúttal az előbbi kolléganő jelezte, hogy kutakodásaim alapján a tragikus sorsú íróházaspár neve talán már idén felkerülhet az Emlékközpontban eddig azonosított kb. 180 ezer áldozat nevét tartalmazó emlékfalra. (Az intézménynek szinte semmilyen információja, vagy dokumentuma sem volt a Ligeti házaspár tragédiájáról.)
- **HM HIM Hadtörténelmi Levéltár Bécsi kirendeltség – I.világháború: Domokos György**, aki email megkeresésem nyomán pár napon belül jelezte, hogy a bécsi kirendeltség veszteségi anyagában (halottak, sebesültek, eltűntek, betegek, hadifoglyok), ill. a legénységi kitüntetések között Ligeti Ernőre vonatkozó adatot nem találtak. (A fővárosi levéltár sajnos az 1899-ben vagy ezen időpont előtt születettek esetében csak a hivatásos és tartalékos tisztek egy részének személyi anyagával rendelkezik; a legénységi nyilvántartások megsemmisültek. Vagyis Ligeti Ernő I. világháborús tevékenysége esetlegesen csak kallódó dokumentumok alapján lehetséges.)
- **HM HIM Hadtörténelmi Levéltár – munkaszolgálat: Az a kedves munkatársnő**, aki a nyári kutatási szünet ellenére telefonos megkeresésemre másnap elmondta, hogy Ligeti Ernőre vonatkozó munkaszolgálataira vonatkozó adatot nem találtak.
- **Budapest Főváros Levéltára – Liszt Ferenc téri exhumálás (1946): Baros Beatrix**, aki email megkeresésem nyomán pár napon belül azt írta, hogy az 1946. márciusi tömeges exhumálásokról a levéltár nem rendelkezik dokumentumokkal, mert a Budapesti Temetkezési Intézet iratanyaga nem került át a levéltárba.
- **BKM BUDAPESTI KÖZMŰVEK Nonprofit Zrt. - BTI Temetkezési Divízió: Kovács Andrea** osztályvezető, aki email megkeresésem nyomán még aznap előbb telefonon egyeztetett velem, majd délután már el is küldte annak az egyetlen dokumentumnak, a másolatát, amely 1946. március 24-i dátummal tartalmazza a Liszt Ferenc téri, 177 főt érintő exhumálás részletes elszámolását. Sajnos más dokumentumot az Intézet irattárában nem talált.
- **Kozma utcai izraelita temető: Az ügyfélszolgálat munkatársai** többszöri telefonos megkeresésemkor készségesen segítettek Szántó Soma és Szántó Sománé (született: Schück Szerén) sírhelyének azonosításában.
- **Xantusz Könyv: Bihari Józsefné**, aki nemcsak abban segített, hogy az Erdélyben megjelent Vita Sándor visszaemlékezés kötetet itthon csak náluk lehetett beszerezni, de arra is Ő hívta fel a figyelmemet, hogy 1945. január 10.-én a Ligeti házaspár tragédiája sajnálatos módon nem egyedi eset volt a fővárosi Liszt Ferenc téren. (Arról nem is beszélve, hogy az eseményekben a szűk családi kapcsolatai révén érintett kortárs, részben szemtanú Gábor Marianne (1917-2014) festőművésznővel 2005-2006-ban életműinterjút készített és dokumentálta, lásd: <https://www.centropa.org/>)

1.) ÚJLIPÓTVÁROS ÉS A POZSONYI ÚT 49.

„A ház mindig hűtlen, mert vagy előbb elpusztul, mint te, vagy túlél téged, és hajlékot ad bárkinek, bárminek.”¹ A mégoly látványos küllemű kőépítmények persze a történelem esetenként igen-igen stílusos, de mégiscsak néma, rideg szemtanúi; akárkit befogadnak, esetenként szörnyűségek történnek a falaik között, de ennek többnyire nyoma sem marad, vagy csak szelektív módon jelenik meg az adott épület emlékezetében (lásd pl.: Andrassy út 60.). Gyermekkorom óta járatos vagyok az Újlipótvárosban, számtalanszor elmentem már emellett a most felkeresett ház mellett is (gyalogosan, vagy 1977-ig villamossal, később trolibuszal), de kívülről semmi különös nem látszik rajta; a környéket jellemző, tetszetős, az 1930-as évek modernista, a közbeszédben tévesen Bauhaus² stílusúnak mondott öt-hat emeletes épületeinek egyike.

Tavaly, egy simogató őszi délután utaztam ide, hogy jobban megnézzem a házat, amely 49. szám alatt a **Pozsonyi út és a Victor Hugó utca sarkán található** (szemben a nevezetes Hofstätter-Domány házakkal és a térre néző Dunapark kávéházzal), a Szent István park közvetlen szomszédságában. Nemrégben tatarozhatták, tiszta rendezett épület, az utcafronton több kisebb üzlettel. Bekukucsáltam a zárt kapu kis üveglablakain; rideg, de elegánsnak és látszólag tágasnak tűnő előtér, de szűk lépcsőház látványa tárult elém (műmárvány betétekkel és szolid, de jellegzetes art-deco stílusú díszítőelemekkel). Mindig is ilyennek képzeltem a múlt század derekán épült módosabb polgári, békebeli bérházakat; hangulatos, de építészeti stílusa jellegzetességeiből adódóan meglehetősen távolságtartó miliő.

Meglepő módon a házon – a környéken igen jellemző – emléktábla, vagy előtte botlatókö sincs, viszont a kapualjban számos helyi ügyvédi iroda táblája jelzi, hogy elit környéken járunk. Ez nem is csoda, hiszen az Újlipótváros és a Szent István park manapság a főváros egyik legfelkapottabb ingatlanpiaci célpontja, pedig alig száz éve ez még egyáltalán nem így volt. „A Sziget utcától (jelenleg Radnóti Miklós utca) északra fekvő Suhajda telepet már 1927-re felszámolták, de a rakpart továbbra is kiépítetlen maradt. Itt elszórtan faraktárak és ezzel kapcsolatos rakodóhelyek voltak”. A készülődő nagyszabású 1928-1929-es beépítési terveket „az 1929-es világválság keresztülhúzta”, úgyhogy a jelenlegi Szent István park kiépítése ugyan megkezdődött, de a környék **végleges „rendezési tervét 1933 január 31-én fogadták el.”**

„Az 1929-1933 között kiépített szimmetrikus és mértani alaprajzú park megkésett, 1936-os átadásakor (...) Rakovszky parknak és Lipótvárosi parknak is nevezték”, 1937-ben kapta meg véglegesen a Szent István park nevet. „A park abban is egyedülálló volt, hogy a már korábban megtervezett közterülethez alkalmazkodva építették az azt körülvevő épületeket és nem fordítva. (...) A parkot körülölelő összes épület 1933-1937 között, a **Pozsonyi út felőli szomszédaik 1935-1942 között készültek el.**” A válság miatt a park körbeépítését „a magánszféra hajtotta végre a válság vége felé 1932-től.” A Pozsonyi úton pedig „1942-ig 27 bérház épült fel – a 26-30. szám alatti neobarokk épületeket leszámítva – modern stílusban”. A park körbeépítésével 1937-től „állandósult a közbeszédben az Újlipótváros elnevezés, a Székesfőváros közgyűlése feleslegesen próbálkozott Lipótváros Szentistvánvárosra történő átnevezésével”³.

A 49. számú ház egy kisvárdai származású okleveles építész-mérnök végzettségű fővállalkozó, 1935-től kormányfőtanácsos, **Ginczler Hermann (1899, Kisvárdai - 1961 (?), London) tervei szerint és saját beruházásában épült.** „Azonban a vállalkozási szellem nála is átcsapott spekulációba. A szükséges tőke nélkül és hitelből nagyobb vállalkozásba fogott Újlipótvárosban. Ezt a városrészt Ginczler-városnak is nevezték, mivel az építész sokemeletes, színes, viszonylag modern bérházak tucatjait varázsolta a Duna-parttól a Váci útig fekvő területre. »Mindenkinél olcsóbb akarok lenni« - mondta szerényen az építész egy riportjában Passuth Lászlónak. A házakat eladta, de a terve anyagilag nem sikerült. A hitelezők elől szanatóriumba vonult, onnan egyezkedett a munkát elvégző iparosokkal, a fő hitelezőivel, akiknek a tartozás felét akarta, tudta kifizetni. A »liberális« üzleti erkölcsön természetesen a korabeli lapok cikkírói kiélezték a nyelvüket. A cége összeomlott, de a házak, amelyeket épített, álltak és jó részük ma is áll.”⁴

Az építést akármilyen spekuláció kísérte, illetve a minőségét és a környezetet bármilyen bírálatok érték, a ház 1937-ben elkészült, úgy hogy a „Budapesti háztulajdonosok címtára” 1938-ban már társasházként

¹ Konrád György: *Elutazás és hazatérés* (Noran Kiadó – 2002; 113. oldal)

² „A környéken épült bérházak néhány kivétellel inkább homlokzati ornamentikának használták a Bauhaus egyes stíluselemeit, az iskola radikális, tágasságra és fényre koncentráció térformálása strukturálisan már nem jellemzőket.” (Német Gábor: *Zsidó nyaralás* (SZFE Doktori Iskola – 2018; 19-20. oldal; <http://www.szfe.hu/>))

³ Bolla Zoltán: *Újlipótváros építészete 1861–1945* (Ariton Kft. – 2019; 45. oldal)

⁴ Kisvárdai Városszépítő Egyesület: *Híres kisvárdaiak* (2013.08.14.; <https://www.facebook.com/>)

azonosította a saroképület tulajdonját⁵ – a Wahrmann (1952-től Victor Hugo) utca 38. számú házzal közösen – az V.körületben. A Szent István park és környéke (az egykori „fürdőszobás gettó”) pedig azóta a főváros egyik legértékesebb körzete, amelyben az épület azóta is áll, ha manapság csodálkozhatunk is azon, hogy az eredetileg kicsi szobákkal és karikatúraszerű hallal bíró lakások a kispénzűeknek épültek, akikről – vagyis a korabeli lakókról – valójában csak nagyon keveset tudunk. Az azonban bizonyos, hogy az 1937. február 22-27. közötti ingatlanforgalomban a 25.338/5. helyrajzi számon – Fischer János, Bein Hermann és neje, valamint Kolos Józsefné mellett – 2.100 pengőért, 42/1.000 hányadban lett tulajdonos **özvegy Szántó Sománé (1876 – 1961; Ligeti Ernő anyósa) a házban**⁶. Az eladó mindegyik esetben Ginczler Hermann volt.

2.) A CSILLAGOS HÁZAK ÉS A VIDÉKI ZSIDÓK DEPORTÁLÁSA

Az egyre erősödő antiszemita közhangulat nyomán hamarosan már faji alapon kiteljesedő jogkorlátozásoktól (1938-1942), az ebből adódó megélhetési nehézségektől, az első (1941) deportálásoktól (Kamenyec-Podolszkij), a délvidéki razziáktól (1942.január), a háborús- (1942-1943), illetve a jugoszláviai Borba kényszermunkára vezényelt (1943) brutális és tragikus munkaszolgálatoktól eltekintve a magyar zsidók 1944. kora tavaszáig tulajdonképpen békében élhettek otthonaikban. Az 1942. márciusától két évig regnáló Kállay-kormány 1943. telén **hivatalosan is visszautasította a „zsidókérdés” német típusú megoldását**. Az el nem hurcolt, vagy munkaszolgálatba be nem sorozott magyar zsidók számára elsősorban a megélhetés és a munkahely jelentette a legfőbb problémát; az anyagi helyzetük romlásától eltekintve a lakhatásukat különösebb veszély nem fenyegette.

Természetesen ezekben az időkben az újlipótvárosi utcákról is el-eltűntek a fiatal hadköteles korú férfiak, de a családok idősebb és hölgy tagjai, valamint a gyerekek maradhattak. *„Ahhoz képest, hogy hogyan bántak a nácik a zsidókkal Európa megszállt országaiban, a magyar zsidóság helyzete 1944 tavaszáig kiváltásos volt.”*⁷ Ez a „nyugalmi állapot” azonban gyökeresen megváltozott, amikor a **német megszálláskor** (1944. március 19.) a Gestapo (a magyar rendőrség közreműködésével) azonnal lefogatta a kétesnek ítélt politikusokat (képviselőket), rendőröket, gazdasági vezetőket, vagy más egyéb okból megbízhatatlannak ítélt főként zsidó-magyar állampolgárokat. Pár hét alatt *„a zsidó és baloldali, valamint mérsékelt irányzatú írókat és hírlapírókat túlnyomórészt internálták. A zs. ügyvédek egyenlőre sorozatosan internálják”*⁸.

A német megszállást követően a rendeleti kormányzást folytató Sztójay-kormány több mint 100 rendelettel korlátozta a zsidónak minősülő állampolgárok jogait, és már az első – március 22-i – ülésén⁹ *„elvi alapon elfogadta a németek által követelt sárga csillag bevezetését, a gettók felállítását és más megszorításokat”*¹⁰. **Horthy kormányzó a kormánynak szabad kezett adott „az összes zsidó rendelethez vonatkozólag”**¹¹. Mindennek megfelelően már márciusban a zsidók számára rendkívüli bejelentési kötelezettségeket írtak elő (telefon, gépjármű), tovább korlátozták a munkavállalási lehetőségeiket és/vagy töröltették a kamarai tagságukat, majd 1944. május 5-i hatállyal a hatéveseknél idősebbek számára a sárga csillag viselésének kötelezettségét írták elő¹².

Azután Baky László politikai államtitkár aláírásával a Belügyminisztérium kiadott egy bizalmas rendeletet (1944. április 7.), amely szerint *„a m. kir. kormány az országot rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól”*. Az utasítás értelmében a zsidókat *„nemre és korra való tekintet nélkül a kijelölt gyűjtőtáborokba kell szállítani”*, a zsidók lakásait és üzleteit le kell zárni, értékeiket *„örizetbe”* kell venni. Az állambiztonság szempontjából érdektelen személyek későbbi elhelyezésére *„zsidóházakat”* kell kijelölni.

⁵ *Budapesti háztulajdonosok címtára 1938* (Budapest – 1938; <https://library.hungaricana.hu/>)

⁶ *Ingatlanforgalom* (Fővárosi Közlöny – Budapest, 1937.03.05; <https://adt.arcanum.com/>)

⁷ Vermes Géza: *Gondviselészerű véletlenek* (Osiris Kiadó – Budapest, 2000; 41.oldal)

⁸ Bálint Ármán: *Feljegyzések Gyuri fiam részére - Napló 1944-ből* (Múlt és Jövő Kiadó – Budapest, 1992; 24.oldal)

⁹ Az 1944. március 22-i kormányülés jegyzőkönyve elveszett. Jaross Andor volt belügyminiszter a Népbíróóság előtt 1945. december 20-án azt vallotta, hogy *„Sztójay miniszterelnök a Kaltenbrunnerrel folytatott megbeszélésre hivatkozva tájékoztatta az első minisztertanácsot a zsidókérdés tekintetében megoldandó problémákról.”* (Karsai László (szerk.) · Molnár Judit (szerk.): *Az Endre-Baky-Jaross per* (Cserépfalvi Kiadó – Budapest, 1994; 196.oldal; <http://acta.bibl.u-szeged.hu/>)

¹⁰ Kádár Gábor · Vági Zoltán: *A végső döntés* (Jaffa Kiadó – Budapest, 2013; 150.oldal).

¹¹ Minisztertanácsi jegyzőkönyv (1944.03.29) – 66.napirendi pont: *igazságügy miniszteri kérdésre adott miniszterelnöki válasz* (<https://www.eleveltar.hu/>)

¹² Lásd 1240/1944.03.29. M. E. sz. rendelet a zsidók megkülönböztető jelzése tárgyában; <http://magyarzsido.hu/>

Ezekből „az ott lakó nemzsidó származásúakat a rendőrhatalóság a zsidók által kiűrt, hasonló értékű és bérű lakásokba” kell átköltöztetni. „A zsidók összeszedését az alábbi sorrendben kell fogatosítani: kassai, marosvásárhelyi, kolozsvári, miskolci, debreceni, szegedi, pécsi, szombathelyi, székesfehérvári és budapesti csendőrkerületek, illetve ezek területén fekvő rendőrhatalóságok felügyeleti területe, legvégül Budapest székesfőváros.”¹³ A politikai államtitkár a rendelet kapcsán még aznap magas rangú csendőrök, katonák, rendőrök és közigazgatási elöljárók részvételével a minisztériumban egy eligazítást is tartott, amely „megbeszélésen lett elhatározva a zsidók deportálása”¹⁴.

Kárpátalján már április közepén megkezdődött a zsidók kényszerkilakoltatása és táborokba gyűjtése. Pedig a BM rendeletet csak két héttel később legalizálta egy kormányrendelet¹⁵, amely **április 28-i hatállyal írta elő a magyar zsidó lakosság lakhelyeinek „tömbösítését”**. Ez a vidéki kistelepüléseken előbb néhány csillagos-házat, vagy a nagyobb településeken túlszűfolt zsidó negyedeket és zsinagógákat, majd a regionális központokban koncentrált – a köztisztasági infrastruktúrát és megfelelő vízellátást teljességgel nélkülöző – gyártelepi gyűjtőtáborokat (praktikusan ipari vasútvágánnyal rendelkező téglagyárakat) jelentett. Budapesten ekkoriban még sem csillagos-házakról, sem gettók kialakításáról nem volt híradás.

A „tömbösítéssel” szemben a magyar vidéki zsidóság totális deportálását **semmilyen törvény, vagy kormánydöntés sem írta elő**. Az április 26-i kormányülésen – a németek magyar munkaerő igényeivel kapcsolatban – csupán annyi hangzott el, hogy „a minisztertanács az 50.000 zsidó munkaszolgálatos kiküldéséhez hozzájárul, úgyszintén ahhoz is, hogy, ezen munkaszolgálatosok családtagjai is kimennek”¹⁶. „Ez volt az egyetlen alkalom, amikor a magyar kormány hivatalosan döntött a kiszállításokról.”¹⁷ A június 21-i kormányülésen Imrédy Béla tárca nélküli miniszter szavá is tette, hogy „a zsidók kitelepítése és kiszállítása csak szóbeli német megegyezés alapján történik, de írás nincs róla”. Erre Jaross Andor belügyminiszter csupán annyit reagált, „hogy kezdetben a zsidók deportálása a németek kívánságára, német katonai okból, a katonai biztonság szempontjából történt. A németek követelték a 8-ik, 9-ik hadtest területéről a zsidók azonnali kiszállítását”¹⁸.

„A páratlanul hatékony német magyar kooperáció következtében május 15. és június 7. között, mindössze 24 nap alatt 289 ezer magyar zsidót deportáltak Kárpátaljáról és Erdélyből. Az akciót ezután az ország többi részén folytatták. Június közepére ez a szám elérte a 340 ezret, a hónap végére pedig meghaladta a 400 ezret. 56 nap alatt a cinkos magyaroknak köszönhetően a németek minden korábbi eredményüket túlszárnyalták: **július 9-ig 147 vonattal, német adatok szerint 437 402 zsidót deportáltak Magyarországról**. Budapest és a munkaszolgálatos alakulatok kivételével teljesen eltűntek a zsidók. A vonatok döntő többsége Auschwitz-Birkenaubába tartott.”¹⁹ Az egész olyan váratlanul gyorsan és szokatlanul összehangoltan zajlott, hogy szervezett embermentésre gondolni sem nagyon volt idő.

Miközben vidéken két hete már gőzerővel zajlottak a deportálások, a budapesti polgármester-helyettes május 30-án rendelte el a fővárosi lakástulajdonosok és bérlők összeírását. A két napon belül kötelezően kitöltött és leadott formanyomtatványon szerepeltetni kellett a megnevezett személyek esetleges zsidó voltát is. Az összeírás nyomán jelent meg a 147.501-514/1944.06.16.-IX. számú polgármesteri rendelet (a „Zsidók által lakható épületek kijelölése a székesfőváros I–XIV. közigazgatási kerületében.”) a **Fővárosi Közlönyben a csillagos-házak lakcím szerinti kijelöléséről és június 21-i határidővel az átköltözési kötelezettségről**. A rendeletet június 22-én véglegesítették és a végrehajtás határidejét június 24-re módosították. Minden

¹³ 6163/1944.04.07. A Belügyminiszter rendelete a zsidók gyűjtőtáborokba való szállításáról (A zsidók lakhelyének kijelölése) in Rákos Imre (szerk.) · Szita Szabolcs (szerk.) · Verő Gábor (szerk.): *Mondjátok el, mi történt! – A magyarországi holokausztról* (Ex Libris Kiadó – 2004; 34-37. oldal)

¹⁴ Faragho Gábor vezérezredes (a csendőrség és rendőrség felügyelője) 1947. 04.17-i népbírói tanúvallomását idézi Karsai László: *A végső döntésképtelenség* (Századok – 2014/1; <http://real-j.mtak.hu/>)

¹⁵ Lásd: 1610/1944.04.26. M. E. sz. rendelet a zsidók lakásával és lakóhelyének kijelölésével kapcsolatos egyes kérdések szabályozása tárgyában; <http://magyarzsido.hu/>

¹⁶ Minisztertanácsi jegyzőkönyv (1944.04.26) – 64. napirendi pont: *Honvédelmi miniszteri tájékoztatás a németek által igényelt munkaerőről* (<https://www.eleveltar.hu/>)

¹⁷ Kádár Gábor · Vági Zoltán: *A végső döntés* (Jaffa Kiadó – Budapest, 2013; 201. oldal)

¹⁸ Minisztertanácsi jegyzőkönyv (1944.06.21) – 1. napirendi pont: *Tájékoztatás a németek által munkaszolgálatra kért és kiszállított magyarországi zsidók kiszállítása és bánásmódja tekintetében felmerült panaszokról* (<https://www.eleveltar.hu/>)

¹⁹ Kádár Gábor · Vági Zoltán: *A végső döntés* (Jaffa Kiadó – Budapest, 2013; 204. oldal)

érintett sietve igyekezett egy-egy kijelölt csillagos házban az ismerőséhez, vagy rokonához bekéredzkedni, de ez nem volt mindig konfliktusmentes. A sürgős végrehajtás miatt „*az egész város egy fölpiszkált hangyabolyhoz hasonlít, minden utca tele van stráf- és kézikocsikkal*”²⁰.

Az előírásokat ilyen rövid idő alatt nem is lehetett teljesíteni, mert „*ez a rendelet negyedmillió embert érintett, akik a városban szétszórva mintegy 10 ezer házban laktak; 2.600 épületet jelöltek ki számukra, ezekbe kellett beköltözniük. Napokon belül kellett megoldani azt, amit most, konszolidált időkben, talán öt év alatt sem oldana meg egy mégoly nagyvonalú városi közigazgatás sem. (...) A rendelet úgy szólt, hogy aki a megadott időre nem költözik valamelyik csillagos házba, azt internálják.*”²¹ A szigorú retorzió ellenére a rendeletet sohasem hajtották végre tökéletesen. Rengeteg csillagos házban maradtak még hosszabb-rövidebb ideig keresztény lakók, míg a kijelölt zsidó lakások egyre túlszűfoltabbakká váltak, lakói pedig folyamatosan változhattak. Megfelelő nyilvántartások hiányában viszont a rendezetlenség mindig jó okot adhatott a razziákra és az ezzel járó fosztogatásokra.

A csillagos házakban a „*zsidó lakók elvileg a lakhelyüket naponta csak két órára hagyhatták el, de 1944 nyarán először 14-17, majd 11-17 óra között szabták meg a kijárási időszakot*”. A házak száma belügyminisztériumi döntések, a bombázások, valamint 1944. őszén a német katonai intézkedések következtében – egy nemzetközi vöröskeresztes jelentés (1944. október 18.) szerint – végül is **1.840-re**²² **csökkent**. Az intézmény gyakorlatilag csak a pesti nagy gettó 1944. decemberi feltöltésével szűnt meg létezni. Pontosabban a csillagos-házak helyét a nemzetközi gettóban sok esetben a védett házak vették át, míg a város egyéb részein álló zsidó házakból a nagy gettóba hajtották át a lakókat.

A Pozsonyi út 49.számú ház eredetileg nem szerepelt a kijelölt csillagos házak között, de miután a társasház 28 tulajdonosa közül „*6 keresztény, a többi zsidó*” és csak egy keresztény tulajdonos lakott a házban, illetve a ház 27 lakásából „*19 lakást zsidók laknak, közülük 14 tulajdonos*”, Török Lipót gyáros (Török Lipót Fémárugyár Rt.) a „*zsidó vallású társtulajdonosok és lakók*” képviselőjében 1944. június 17-én kérelmezte a polgármesternél az épület „*zsidó házzá*” nyilvánítását. Ez logikus lépésnek látszott, hiszen a jelentős többség megmenekült a költözés kényszerétől. A kérelmet a hatóság kedvezően fogadta, mert a ház már szerepelt a módosított és végleges 148.452/1944.06.24.–IX. számú polgármesteri rendeletben. A kérelmen szereplő 13 aláírás között kiolvasható többek között özvegy Szántó Sománé neve is²³.

A vidéki zsidóság szinte teljes kiszállítását követően már készülöben volt a fővárosi deportálások előkészítése, amikor – főként az egyre erőteljesebb nemzetközi diplomáciai fenyegetések²⁴, valamint a hadihelyzet alakulása miatt és talán az Auschwitz-jegyzőkönyvek ismeretében, de a náci tiltakozása ellenére – a kormányzó felfüggesztette a zsidók deportálását (1944. július 6.). Ezzel együtt a belügyminisztérium tudtával „*a kormányzói tiltás ellenére július 6. és 8. között Auschwitzba küldték a Budapest-környéki*²⁵ *zsidókat is. (...) A budakalászi és a monori gyűjtőtáborokból az utolsó szerelvények július 9-én lépték át a Birodalom és Magyarország határát.*” Sőt a németek saját hatáskörben és katonai fellépéssel július 19-én a kistarcsai internáltakat (1.200 fő), majd július 24-én a sárváriakat (1.500 fő) is elhurcolták²⁶.

Ez utóbbi incidensektől eltekintve „*jelentős különbség van a magyarországi s a más európai államokban végrehajtott deportálások között. Magyarországon ugyanis az állam szervezte meg a németekkel való együttműködést, s a németek követeléseit jobb ügyhöz méltó buzgalommal hajtotta végre. Más európai országokban viszont a deportálásokat a Gestapo intézte, a lakosság általában passzív maradt.*”²⁷ Ez a kiváló

²⁰ Bálint Ármin: *Feljegyzések Gyuri fiam részére - Napló 1944-ből* (Múlt és Jövő Kiadó – Budapest, 1992; 38.oldal)

²¹ Éliás József interjú in Szenes Sándor: *Befejezetlen múlt* (Magánkiadás – Budapest, 1986; 65-66.oldal)

²² Ungváry Krisztián: *Előszó* in Nádor Éva (szerk.): *Csillagos házak* (Nádor és Társa Tanácsadó Iroda – Budapest, 2015; 16.oldal)

²³ A kérelem másolatát lásd: <http://www.csillagoshazak.hu/#overlay=hazak/XIII/pozsonyi49>

²⁴ „*A deportálások leállításához hozzájárult a pápa június 25-i, az Egyesült Államos június 26-i s a svéd király június 30-i tiltakozása. A VKNB (Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága) állásfoglalása csak július 7-én érkezett meg, amikor a deportálásokat már leállították.*” (Arieh Ben-Tov: *Holocaust - A Nemzetközi Vöröskereszt és a magyar zsidóság a második világháború alatt* (Dunakönyv Kiadó – Budapest, 1992; 103.oldal))

²⁵ Az érintett, akkor még önálló közigazgatási települések többek között: Budafok, Csepel, Kispest, Pesterzsébet, Pestszentlőrinc, Rákospalota, Újpest és a környező további 16 nagyközség

²⁶ Kádár Gábor · Vági Zoltán: *A végső döntés* (Jaffa Kiadó – Budapest, 2013; 207. oldal)

²⁷ Arieh Ben-Tov: *Holocaust - A Nemzetközi Vöröskereszt és a magyar zsidóság a második világháború alatt* (Dunakönyv Kiadó – Budapest, 1992; 100.oldal)

együttműködés a magyar vidéki zsidóság megsemmisülését eredményezte; „Budapest elővárosaiból, Újpestről, Kispestről még a nyáron deportálták a zsidókat Auschwitzba. Bejöhetnek volna a városba gyalog, villamoson, de ők parancs szerint elmentek a vasútállomásra. A kommunisták, a cionisták, az ellenállók, meg általában a merészek hamis papirokkal bujkáltak”²⁸, hiszen a fővárosi zsidók egyelőre megmenekültek.

3.) A ZSIDÓMENTESÍTÉSEK ÉS A DIPLOMÁCIAI MENTŐAKCIÓK

A vidéki zsidókat – a bujdosáson és szökésen túl – csak ad-hoc jellegű (esetenként pénzzel megváltható) mentőakciók segíthették, pedig rendkívüli esetekben a második zsidótörvény (1939), illetve az ehhez kapcsoló rendelkezések és végrehajtási utasítások tartalmazták a jogkorlátozások hatálya alól kérelmezhető felmentések indokait és hatókörét. Ezeket a „**törvényi mentesítéseket**” azonban a német bevonulás után, 1944. április végétől miniszterelnöki rendelettel²⁹ a Belügyminisztérium hatáskörében – egy döntési jogkör nélküli „javaslattevő véleményező bizottság” felállításával, illetve a Szilágyi László miniszteri tanácsos vezette Közjogi Osztály Közjogi Alosztály közreműködésével – vizsgálták felül. Jaross Andor belügyminiszter országos szinten összesen csak 580 fő kérelmét hagyta jóvá³⁰, majd augusztus 8-án lemondott és az utódja nem óhajtott az elődjének tulajdonított feladatkörrel foglalkozni.

Horthy Miklós csak 1944. júniusában kezdeményezte a miniszterelnöknél kormányzói elvi mentességadományozási jogkörének formalizálását. Az érdekeltek hozzáállását a kérdéshez jól mutatja, hogy a kérés alapján a kormány csak az augusztus 17-i ülésén járult hozzá „*tekintettel a legfelsőbb hely döntésére*”³¹ 2.110 fő zsidónak minősülő személy mentesítéséhez. Ezt követően pedig csak 22-én lépett hatályba az a kormányrendelet, amely „*a tudomány, a művészet vagy a közgazdasági élet terén, vagy egyébként az ország javára szerzett kimagasló érdemeik folytán, vagy egyéb különös méltánylást érdemlő okból*” **egyedi mentesítési jogkört biztosított Horthynak a „zsidókra vonatkozó rendeletek hatálya alól”**³² a kivételezettséget kiérdemlő magyar állampolgárok számára.

Az addig beérkező informális kérelmeket Ambrózy Gyula (Kormányzói Kabinetiroda vezető) és Mester Miklós (Magyar Megújulás Pártja képviselő, majd 1944. április 30-tól vallás- és közoktatásügyi államtitkár) koordinálta. Az együttműködés eredményeképpen a nyár elejére sikerült kb.100 ember³³ számára **egyedi mentességet biztosítani**. A Minisztertanács június 21-i ülésén Mester Miklós részvételével külön tárgyalta a deportálásokkal és a mentesítésekkel kapcsolatos panaszokat³⁴. Az egyedi kivételezések tekintetében a volt államtitkár szerint „*július elejéig a belügyminiszter volt illetékes. Jaross Andor belügyminiszter alá is írt minden mentesítési kérvényt. Legalábbis azokat, amelyeket én továbbítottam hozzá, az illetőnek a kulturális, vagy tudományos és egyéb érdemeire való hivatkozással. Csakhogy Baký és Endre László elszabotálta a dolgot. Ha már mást nem tehettek, akkor visszatartották a Jaross által aláírt mentesítést. Az volt a trükkjük, hogy csak akkor adták ki az iratot, amikor az illetőket deportálták.*” Az ülés után a mentesítéseket a „*Miniszterelnökség hatáskörébe utalták, de oly módon hogy Ambrózy, vagyis a kabinetiroda nagyobb beleszólást kaphatott*”³⁵.

Ezek után a Kabinetiroda a Budai várban (Tárnok utca) egy irodát alakított ki a nagyszámú kérelem befogadására. Gyakorlatilag minden kérelmet iktattak, a végleges mentesítés módja azonban nem ismert. A

²⁸ Konrád György: *Elutazás és hazatérés* (Noran Kiadó – 2004; 76. oldal)

²⁹ Lásd: 1.530/1944.04.19. ME sz. rendelet a zsidókra, vonatkozó egyes mentesítő okiratok felülvizsgálásáról (<https://library.hungaricana.hu/hu/>)

³⁰ Hollósi Gábor: *Dr. vitéz ákosfalvi Szilágyi László belügyminiszteri tanácsos visszaemlékezése az 1944-es mentesítésekre* (Veritas · Magyar Napló – 2016; 35. oldal; <https://mek.oszk.hu/>)

³¹ Minisztertanácsí jegyzőkönyv (1944.08.17) – 12. napirendi pont: *Mentesítendő zsidók névjegyzékének ismertetése* (www.eleveltar.hu/)

³² A m. kir. minisztérium 1944. évi 3.040/1944.08.21. M. E. számú rendelete, egyes személyeknek a zsidókra vonatkozó rendelkezések hatálya alóli mentesítéséről” (<https://library.hungaricana.hu/>)

³³ Gáspár Miklós szerint „*a főkapitányságnak van már 60 kivételezettje, most Mester Miklós mesterkedik abban, hogy »szellemi érdemeikért« 60 más kivételezettet kreáljon*”. (1944. július 13-i bejegyzés in Heltai Jenő: *Négy fal között – Naplójegyzetek 1944-1945* (Magvető Kiadó – Budapest, 2018; 187. oldal))

³⁴ Minisztertanácsí jegyzőkönyv (1944.06.21) – 1. napirendi pont: *Tájékoztatás a németek által munkaszolgálatra kért és kiszállított magyarországi zsidók kiszállítása és bánásmódja tekintetében felmerült panaszokról* (<https://www.eleveltar.hu/>)

³⁵ Bokor Péter: *Végjáték a Duna mentén* (RTV-MINERVA-Kossuth – Budapest, 1982; 146. és 159. oldal)

kérvény benyújtásáról viszont egy fénykép nélküli, névre szóló pecsétetes igazolást adtak ki, ami azután **oltalomlevélként működhetett a későbbiekben**, mert azt tartalmazta, hogy „*az érintett mentesítése folyamatban van, és ezért rá a zsidótörvények rendelkezései nem alkalmazhatók*”. Október közepéig „*Mester Miklós szerint a mentesítési irodába közel 30.000 kérvény érkezett*”, amiből „*még kb. 5.900 fő mentesítésére került sor*”³⁶. A novemberi nyilas felülvizsgálat során³⁷ a „Horthy mentesítések” számát 501 főre csökkentették, viszont az 580-as fős „törvényi mentesítések” hatályát kiterjesztették a családtagokra is³⁸.

Elvileg szintén menekülést jelenthetett volna a **palesztinai kivándorlás**. Ennek bonyolítását (1941-től) az angol érdekek magyarországi képviselőjével megbízott svájci nagykövetség látta el. Emiatt a svájci diplomaták április elejéről tárgyalásokat kezdeményeztek a magyar- és német illetékesekkel az angol fennhatóságú palesztin kivándorlás akadálymentes folytatására. Ezzel egyidőben egyes magyar zsidók (köztük gyerekek) – különböző indokú – védelmét, vagy kivándorlását kérelmezték a svéd, a spanyol, a portugál követségek, továbbá a Vatikán is egyre nyomatékosabban követelte a konvertiták védelmét.

A deportálásokat övező nagy nemzetközi felháborodás (és az erősödő bombázások) miatt a **Sztójay-kormány kénytelen volt bizonyos diplomáciai gesztusokat gyakorolni**. Emiatt a június 28-i kormányülésen a témát még csak érintőlegesen tárgyalták, július 5-én azonban már azt a határozatot hozták – a svájci, svéd és amerikai előterjesztésekkel kapcsolatban –, hogy a kéréseket támogatják, amennyiben ehhez a németek is hozzájárulnak. A július 12-i ülésen azután Sztójay Döme miniszterelnök bejelentette, hogy „*Hitler vezér*” is hozzájárult a kivándorlási kérelmek teljesítéséhez, egyrészt „*azzal a kikötéssel, hogy Svédországba, Svájcba és Amerikába legyenek bizonyos számú zsidók kiszállítva. Elkerülendő volna a németek véleménye szerint a Palesztinába való kiszállítás, mert az sértené az arabok érdekeit.*” Másrészt a „*németek egy további feltétele az, hogy ezzel szemben a zsidóknak a leállított kiszállítása folytattassék*”³⁹.

A döntésről az érdekelt diplomatákat hivatalosan is értesítették, de a deportálások leálltak, így az elvileg engedélyezett kiszállításokra mégsem került sor. A diplomáciában is hivatalosan publikált német-magyar döntés azonban egyrészt felhatalmazást adott az addig teljességgel passzív Nemzetközi Vöröskeresztnek is a segítő beavatkozáshoz, illetve a **külföldi oltalomlevelek** teremtették meg annak az alapját, hogy „*az év második felében (...) a korábbiaktól eltérően – sőt, európai mértékben is jelentős arányban – nagymértékű és szervezett embermentési akciók zajlottak. A zsidók megmentésére irányuló kísérletek ekkor már jórészt a fővárosra korlátozódtak. (...) A vidéki lakosság jelentős része ekkor már megsemmisült, illetve koncentrációs táborokban raboskodott, továbbá a férfiak az ekkor már menekülő útvonalnak számító munkaszolgálatban végeztek honvédelmi kiegészítő munkákat*”⁴⁰. A kiszállításra/védelemre a követségek által kiválasztott személyek ugyanis különböző tartalmú ideiglenes külföldi mentesítő igazolásokat kaptak.

A nyár folyamán a deportálások leállításával és az állandósuló kormányválságról időnként újra és újra felerősödő (nem alaptalan) pletykák következtében a **budapesti zsidóság félelemérzete jelentősen csökkent**. A helyzet egy rövid és átmeneti időszakra hirtelen megváltozott, amikor a németek által ismét benyújtott 50 ezres munkaerőigényével kapcsolatban „*Horthy augusztus 14-én hozzájárult ahhoz, hogy augusztus 25-étől a deportálások korlátozott mértékben ugyan, de folytatódhassanak*”⁴¹. Erre azonban szerencsére nem került sor, mert a közeledő front, valamint a románok augusztusi átállása, illetve a semleges követségek egységes és ismételt határozott fellépése eltántorította a kormányzót az újabb embertelenségek jóváhagyásától. Az oltalomlevelekért a svéd és svájci követségeket a fővárosi zsidók ugyan ismételtlen megrohmozták, de a Lakatos-kormány augusztus 29-i kinevezése és regnálása, valamint a háborús helyzet alakulása már-már optimista közeli jövőt körvonalazott az üldözött és jogfosztott magyar állampolgárok számára. Az október 15-i nyilas hatalomátvétel azonban minden reményt porrá zúzott.

³⁶ Ungváry Krisztián *Horthy felelősségét elemzi* (Könyves Magazin – 2020.05. 04; <https://konyvesmagazin.hu/>)

³⁷ A vonatkozó kormányrendeletek (<http://magyarzsido.hu/>): 3.780/1944.10.25 M. E. sz. rendelet (a 3.040/1944.08.21. M. E. számú rendelet alapján kiadott mentesítő okiratok felülvizsgálása tárgyában) és 3.790/1944.10.25. M. E. számú rendelete (a 3.670/1044.10.11. M. E. számú rendelet hatályon kívül helyezése tárgyában)

³⁸ Hollósi Gábor: *Dr. vitéz ákosfalvi Szilágyi László belügyminiszeri tanácsos visszaemlékezése az 1944-es mentesítésekre* (Veritas · Magyar Napló – 2016; 41-44. oldal; <https://mek.oszk.hu/>)

³⁹ Minisztertanácsai jegyzőkönyv (1944.07.12) – 4. napirendi pont: *A zsidók kiszállítása* (<https://www.eleveltar.hu/>)

⁴⁰ Széchényi András: *Embermentő védelevek 1944-ben* (ArchívNet – 14. évfolyam (2014) 5. szám; <https://www.archivnet.hu/>)

⁴¹ Ungváry Krisztián *Horthy felelősségét elemzi* (Könyves Magazin – 2020.05. 04; <https://konyvesmagazin.hu/>)

4.) A VÉDETT HÁZAK ÉS A NYILAS TERROR

A nyilas terror már a hatalomátvétel napján rendkívüli brutalitással csapott le a főváros zsidóságára, majd Vajna Gábor belügyminiszter nyilatkozatban jelentette be, hogy „nem ismerek el semmiféle menlevelet vagy idegen útlevelet, melyet magyar állampolgárságú zsidó bárhonnán, vagy bárkitől kapott”⁴². (Ez a kijelentés vonatkozott a Horthy mentességekre is.) Ezt követően a Honvédelmi Minisztérium október 21-én rendelte el a munkaszolgálatos férfiak életkori korlátjainak kiszélesítését (16-60 év) és a nők (16-40 év közötti) szolgálati kötelezettségének a bevezetését, illetve a munkatáborok feltöltését. Úgy hogy október 20-án nagy tömegben kezdték el a „sáncás” és „kölcson” (értsd külföldre deportálandó) zsidó munkaszázadok feltöltését. (A szolgálatra sok esetben a túlkorosokat és betegeket is begyűjtötték.)

A sikeres bevonultatás teljesítéséért a keresztényeket is felelőssé tették, „amennyiben a munkaszolgálatra kötelezett zsidók nem jelentkeznek vagy a házba visszatérnének, a házparancsnokok és házfelügyelők internálás terhe mellett kötelesek ezt a legközelebbi őrszobán bejelenteni”⁴³. A deportálásra begyűjtött „kölcson zsidókat” az óbudai téglagyárakban koncentrálták, ahonnan azután november elejétől a hegyeshalmi gyalogos „halálmenetek” is megindultak a fővárosból. A gyűjtőtáborokban „5.000-6.000 embert zsúfoltak össze. Viz és élelem nélkül, kitéve az időjárásnak várakoztak ezek az emberek, amíg beosztották őket egy csoportba, amely azután elindult a Bécsbe vezető országúton.”⁴⁴

A semleges követségek egységes és határozott tiltakozó fellépését követően október 23-án Szálasi Ferenc egy a Külügyminisztériumban tartott miniszterközi értekezleten „először a budapesti gettó felállítását és a külföldi követségek által védlevelekkel ellátott személyek külön házakba költöztetését rendelte el”⁴⁵, majd jóváhagyta a „törvényi mentesítettek”, míg a „Horthy mentességek” számának radikális csökkentését írta elő. Ezzel összefüggésben a nyilas kormány október 30-án adta utasításba, majd november 3-án sajtóközleményben⁴⁶ is bejelentette, hogy csak a külföldi diplomáciai oltalomleveleket, útlevélszerű igazolásokat elismeri mentesítőokmányoknak. A semleges diplomatáknak erre hivatkozva azt is sikerült elérnie, hogy a Honvédelmi Minisztérium napiparancsban utasított a védettek elengedésére a táborokból, amire a legtöbb esetben sor került: a svédek révén összesen kb. 15.000, míg a svájciak fellépésére legalább 6.900 „zsidó tért vissza”⁴⁷ novemberben a munkatáborokból Budapestre.

Október 27-én a magyar kormány (a németek beleegyezésével és november 15-i határidőt szabva) annak reményében hagyta jóvá – a már július óta tárgyalás alatt lévő – „svéd útlevéllel (4.500), palesztinai bevándorlási engedéllyel (7.000), portugál ideiglenes útlevéllel (698), ellátott zsidók, valamint a Nemzetközi Vöröskereszt 100 zsidó alkalmazottja” kivándorlását (és a kiutazásig az elkülönítésüket), hogy az érintett semleges országok hivatalosan is felveszik a diplomáciai kapcsolatot a Szálasi-kormánnyal. Egyúttal azt is jelezték, hogy a határidő elmulasztása esetén „a magyar kormány, legnagyobb sajnálatára, kénytelen lenne a még Magyarországon található zsidó személyeket egységes bánásmódban részesíteni”. A háborús helyzetben a civil kiutaztatás lebonyolítása gyakorlatilag kivitelezhetetlen volt, úgyhogy a kiutaztatás határidejét november 17-én – diplomáciai nyomásra és a nemzetvezető jóváhagyásával – végül is úgy módosították, hogy a kivándorlók „kötelesek az ország területét 1944 december 1-ig elhagyni”⁴⁸. A kiutaztatást egyébként maguk a követségek sem firszírozták, mert az engedélyezett transzportok kiutazásával az akkorra már jelentős nagyságrendű létszám feletti mentesítettek oltalma került volna veszélybe.

⁴² Vajna Gábor belügyminiszter rádióbeszéde (Pesti Hírlap – 1944.10.19.; <https://adt.arcanum.com/>)

⁴³ Teleki Éva: *Nyilas uralom Magyarországon* (Kossuth Kiadó – 1974; 146. oldal)

⁴⁴ Friedrich Born zárójelentését (1945.június) idézi Arieh Ben-Tov: *Holocaust - A Nemzetközi Vöröskereszt és a magyar zsidóság a második világháború alatt* (Dunakönyv Kiadó – Budapest, 1992; 180. oldal)

⁴⁵ Hollósi Gábor: *Dr. vitéz ákosfalvi Szilágyi László belügyminiszteri tanácsos visszaemlékezése az 1944-es mentesítésekre* (Magyar Napló Kiadó Kft. – 2016; 40-41. oldal; <https://mek.oszk.hu/>)

⁴⁶ Lásd *Felhívás* – MTI (Pesti Hírlap – 1944.11.03.; <https://adt.arcanum.com/>)

⁴⁷ Adatok: 1.) Svéd: Raoul Wallenberg: *Jelentés a magyar zsidók helyzetéről* (1944. december 8.) in Lévai Jenő: *Raoul Wallenberg regényes élete, hősi küzdelmei, rejtélyes eltűnésének titka* (Maecenas Kiadó – Budapest, 1988; 132. oldal), 2.) Svájci: Külügyminisztériumi szóbeli jegyzék (1944. november 19.) in Lévai Jenő: *Zsidósors Magyarországon* (Magyar Téka – 1948; 325. oldal) A svájci adat csak a november 19-ig Budapestre visszahozott és a Benczúr utcai „ideggyűjtőtáborban” elkülönített munkaszolgálatos zsidók számát tartalmazza.

⁴⁸ Lásd *kettő Emlékirat* (1944. október 27. és 1944. november 17.) in Lévai Jenő: *Raoul Wallenberg regényes élete, hősi küzdelmei, rejtélyes eltűnésének titka* (Maecenas Kiadó – Budapest, 1988; 110. és 120. oldal)

Alapvetően tehát csak a kivándorlásra jogosultak elkülönítésére született meg az a döntés, hogy „a védőlevéllel rendelkező zsidók (először november 10-ig, utóbb 15-ig, végül) 1944. november 20-ig az úgynevezett Palatinus-házakba költözzenek.”⁴⁹, ahol nyár vége óta volt már néhány svéd diplomáciai védelem alatt álló épület. A védett házakat elvileg 2-2 rendőrnek kellett volna őriznie, és rajtuk felirat jelezte, hogy melyik ország követségének védelme alatt állnak⁵⁰. Számuk a környéken a későbbiekben még jelentősen növekedett (egy-egy ház volt más kerületekben is). Bizonyosan ebben az időszakban, vagyis valamikor novemberben **kapott svájci védelmet – 74 másik épülettel egyetemben – a Pozsonyi út 49.számú ház is.**

Ezzel a „nyilasok dühe és főképpen jól megfontolt rablási vágya (...) elsősorban a jobb módú, »nemzetközi« zsidók ellen fordult, akik látszólag – »védettséjük« folytán – körmeik közül kiszabadultak”. Eközben **november 9.-én** a csillagos házakban „**megkezdik a nyilasok Budapesten a munkakötelezett zsidók ellenőrzését, vagyis összefogását, véresre verését, kirablását és deportálását**”⁵¹. Rá egy nappal – három napos kijárási tilalom kíséretében – az Újlipótváros kiürítése is megindult. Az egyik szemtanú szerint a „*Katona József utca és környéke tele van nyilas örök és rendőrök által kísért zsidó tömegekkel, amint batyuval a hátukon vagy bőrönddel a kezükben vonulnak kijelölt új lakhelyük felé. Siralmas látvány.*”⁵² Az eredeti lakókat oltalomlevél hiányában más csillagos házakba vezényelték, de közülük sokakat – az életkori korlátokat lazán kezelve és az alkalmat megragadva – a kirablásuk után rögtön kényszermunkára, vagy a téglagyárakba hurcolták. A kiürített lakásokat szinte minden esetben kifosztották, amihez elvileg is jogi alapot biztosított, hogy a „zsidók minden vagyona a nemzet vagyonaként az államra száll át”⁵³.

Az **újlipótvárosi beköltözés lebonyolítására** mind ezek után – ismételt több napos kijárási tilalom elrendelése kíséretében – **november 15-23. között került sor.** Ezt újabb súlyos konfliktusok, razziak és fosztogatások kísérték. A költözés látszólag jelentős rendőri felügyelet mellett zajlott, de főként a csillag viselése alól a diplomáciai védelem révén írásos KEOKH felmentéssel rendelkező zsidókat a nyilasok igazoltatták, sokakat a közeli nyilasház pincéjében (Szent István krt. 2.) megverték, kifosztottak és a védlevelüket is eltépték, majd az óbudai téglagyárakba, vagy kényszermunkára küldték őket.

A védett házakban lakó oltalom nélküliek közül sokan megpróbálták elbújni, vagy diplomáciai védelmi iratot szerezni (igényelni, venni, vagy hamistani). Emiatt azonban rettenetes lett a zsúfoltság és fejetlenség a környéken, úgy hogy több valódi védett is csak nagyon nehezen tudott helyet szerezni magának (esetenként a svájci és svéd oltalomlevelesek is vitába keveredtek egymással, mert egy adott házat a másik követség védelme alá helyezték, mint amilyen védőlevéllel a már bentlakók rendelkeztek). A házmesterek pedig sokszor csak kenőpénz ellenében engedélyezték egy-egy védett házba a beköltözést. Ráadásul a jóváhagyott engedély 15.600 fő⁵⁴ beköltözéséről rendelkezett, de „végül nagyrészt hamis papirokkal **majdnem 40.000 ember zsúfolódott össze (eredetileg 3.969 lakója volt a házaknak)**”⁵⁵. Az engedélyezett limiteket maguk a követségek is túllépték, de nagyon sok, főként svájci hamisított oltalomlevél is forgalomban volt.

A svájciak a hamisítványok mellett – és minden erre vonatkozó megállapodás ellenére – nem személyekre, hanem családokra értelmezték a keretszámokat⁵⁶. A svédek pedig (a törzsszámozás újratekintésével) gyakorlatilag közel megduplázták a hivatalosan kiadott oltalomlevelek számát. Ez a jelentős

⁴⁹ Teleki Éva: *Nyilas uralom Magyarországon* (Kossuth Kiadó – 1974; 142.oldal); *Palatinus-házak*: Jászai Mari tér 5-6., Katona József utca 26-28., Pozsonyi út 2-18., Újpesti rakpart 1-3.

⁵⁰ Védett házak: svéd, svájci, vatikáni, argentin, holland, portugál, spanyol, kormányzói védett és Nemzetközi Vöröskeresztes. Néhány svájci védett ház címe: Katona József utca 26., 28., 39., 41., Pozsonyi út 32., 33/A, 35., 36., 39., 40., 42., 49., 54., Sziget utca (ma Radnóti Miklós utca) 40., 43., 45., Tátra utca 5/A, Újpesti rakpart 7. (Frojimovics Kinga · Komoróczy Géza · Pusztai Viktória · Strbik Andrea: *A zsidó Budapest II.* (MTA Judaisztikai Kutatócsoport · Városháza – Budapest, 1995; 551.oldal))

⁵¹ Lévai Jenő: *A Pesti Gettó története* (Erzsébetvárosi Önkormányzat – Budapest, 2014; 26-28. és 52. oldal)

⁵² Bálint Ármin: *Feljegyzések Gyuri fiam részére - Napló 1944-ből* (Múlt és Jövő Kiadó – Budapest, 1992; 105.oldal)

⁵³ Lásd 3.840/1944.11.03. M. E. számú rendelet a zsidók vagyona tárgyában (<http://magyarzsidó.hu/>)

⁵⁴ Ebből 7.800 fő svájci, 4.500 fő svéd, 2.500 fő vatikáni és magyar törvényi védett, 698 fő portugál, 100 fő spanyol (Lévai Jenő: *Raoul Wallenberg regényes élete, hősi küzdelmei, rejtélyes eltűnésének titka* (Maecenas Kiadó – Budapest, 1988; 96.oldal))

⁵⁵ Ungváry Krisztián: *Budapest ostroma* (Corvina Kiadó – Budapest, 2005; 250.oldal)

⁵⁶ Dr. Bellyey Árpád m.kir. rendőrtanácsos jelentése szerint (1944. november 22.) „a főkonzultól megtudtam azt, hogy a svájci követség a megállapított 7.800 helyett 22.000-et meghaladó menlevelet bocsátott ki a zsidók részére.” (Vámos György (szerk.): *Üvegsziget* (Makkabi Kiadó Kft. – Budapest, 2008; 113.oldal))

létszámtöbblet, illetve egyes jellegzetes és nagyszámú svájci védlevél hamisítvány típusok a nyilasoknak is feltűntek, úgyhogy november 27-től a hivatalos igazoltatási razziák is mindennaposá váltak a svájci védett házakban, amelyet december első napjaiban a svédeknel is lefolytattak⁵⁷. A különböző razziák nyomán „svájci, és a vatikáni védettek ezreit hurcolják el”⁵⁸ a Józsefvárosi pályaudvarra, vagy a nagy gettóba. Az eljárások során a nyilasok esetleges brutalitásait és fosztogatásait csak a követségi alkalmazottak határozott fellépése tudta esetenként elhárítani. November végétől azután megkezdődött a nagy gettó felállítása is, úgy hogy a korabeli szemtanú szerint a városban „háromszázezer ember reszket a sárgacsillagos házakban; nyilas kölykök, tizenhat-tizennyolc éves suhancok rabolnak a sárga házakban, terelik a lakókat az uszályok és gyűjtőhelyek felé. A novemberi hidegben sokezer embercsoportok vonulnak némán – asszonyok, gyerekek, öregek – ismeretlen sors felé. A rablás, a túszok szedése általános.”⁵⁹

1944. karácsonyán azután a szovjet csapatok bekerítették a fővárost. „Az ostrom idején nemhogy az európai állapotokhoz, de még a nemzetiszocialista uralom nagvvárosi viszonyaihoz képest is példátlan, államilag támogatott, illetve eltűrt bűncselekményeket követtek el a zsidóknak minősített magyar állampolgárokkal szemben.” A terror nem kímélte a gettók mellett a kórházakat, gyermekotthonokat és az effektív svéd, svájci, vatikáni, vagy különböző vöröskeresztes oltalom alatt lévő épületeket és munkatársaikat sem. A becslések szerint a fővárosban a nyilasok által kivégzett zsidók száma kb. 7.000 fő, amelyek közül egyedül „Kun páter az ostrom után 500 gyilkosságot vallott be”⁶⁰. Az áldozatok több mint fele az éjszakai nyilvános kivégzéseket követően a Dunában lelte halálát. A Duna-part közelsége, a kerítés, illetve megfelelő őrizet hiánya miatt különösen védtelenek voltak a nyilas terrorral szemben a nemzetközi gettó lakói.

Dr.Vajna Ernő a főváros védelmére kinevezett teljhatalmú nyilas pártmegbízott (csak névrokona a belügyminiszternek) december 27-én többek között a nemzetközi gettó felszámolásának kifejezett céljával érkezett repülővel Budapestre. Egy-egy házat már korábban is likvidáltak, de nagy tömegben „január 5-én megkezdtek az újlipótvárosi »védett házak« kiűrtését. Aznap 5 ezer svéd védettség alatt álló zsidót hurcoltak a gettóba, és őket is, a hátrahagyott lakásokat is kifosztották. Másnap ugyanez történt a svájci, portugál és vatikáni védettekkel. (...) Tervezték további svéd védettek elhurcolását is, már fel is sorakoztatták őket a Pozsonyi úton, de, előbb másnapra halasztották az akciót, végül Wallenberg fellépésre a nyilasok élelmiszer ellenében elálltak tervüktől.”⁶¹ Összességében „Szöllösi Jenő miniszterelnök-helyettes szerint a Palatinusházakból 18 ezren kerültek a gettóba. Wallenberg, valamint Lutz konzul közbenjárására a védett házak lakóinak azonban több mint fele, a svájci és a svéd menlevelesek túlnyomó része a helyén maradt”⁶². Az American Joint Distribution Committee háború utáni (1945-ös) adatai szerint a svájci védett házakból kb. 7.000 főt, illetve a többiből összesen kb. 10.000 főt hurcoltak a nagy gettóba⁶³. A bevitt védetteket „háromszor is kifosztották. Indulásnál, a gettó kapuinál és a Klauzál téri elosztóhelyen”⁶⁴.

A nyilas terrornak csak a szovjet csapatok bevonulása vetett véget. A nemzetközi gettó január 16-án, majd 18-án a város teljes pesti oldala (a nagy gettóval), végül február 13-án a budai oldal is felszabadult. (Budán, a Városmajorban még január 19-én és 21-én is súlyos nyilas tömeggyilkosságok történtek.) A nagy gettóban kb. 69.000 fő, a nemzetközi gettóban kb. 20.000 fő, egyéb diplomáciai védettségű épületekben kb. 6.000 fő, a város más részein kb. 25.000 bujdosó élte túl az üldözést, a hihetetlen megpróbáltatásokat, a fegyveres harcokat, a légitámadásokat, a brutalitásokat és a terrort⁶⁵.

⁵⁷ „December elején a svéd védett házakat is átvizsgálták, de Wallenberg követelésére ebben kizárólag rendőrök vettek részt, így senkit nem hurcoltak el.” (Varga László: A magyar zsidóság útja és Lévai Jenő könyve in Lévai Jenő: A Pesti Gettó története (Erzsébetvárosi Önkormányzat – Budapest, 2014; 266. oldal))

⁵⁸ Raoul Wallenberg: Jelentés a magyar zsidók helyzetéről (1944. december 8.) in Lévai Jenő: Raoul Wallenberg regényes élete, hősi küzdelmei, rejtélyes eltűnésének titka (Maecenas Kiadó – Budapest, 1988; 132. oldal)

⁵⁹ Márai Sándor: Napló 1943-1944 (Akadémiai Kiadó - Helikon Kiadó – 1990; 42. oldal)

⁶⁰ Ungváry Krisztián: Budapest ostroma (Corvina Kiadó – Budapest, 2005; 239., 247. és 307. oldal)

⁶¹ Varga László: A magyar zsidóság útja és Lévai Jenő könyve in Lévai Jenő: A Pesti Gettó története (Erzsébetvárosi Önkormányzat – Budapest, 2014; 273. oldal)

⁶² Stark Tamás: Zsidóság a vézskorszakban és a felszabadulás után 1939-1955 (MTA Történettudományi Intézet – Budapest, 1995; 45-46. oldal)

⁶³ A korabeli adatokat hivatkozva Szabó A. Ferenc: Pusztulás és újjászületés (Valóság – 1988/11)

⁶⁴ Lévai Jenő: „...csak ember kezébe ne essem én...” Deportáció, télach, schutzpass... - Napló 1944–1945 (Múlt és Jövő Kiadó – Budapest, 2016; 183. oldal)

⁶⁵ Adatok in Lévai Jenő: Zsidósors Magyarországon (Magyar Téka – Budapest, 1948; 466. oldal)

A túlélés sokszor csak a szerencsés véletleneken, vagy esetenként a személyes attitűdökön is múlhatott, de a svájci diplomáciai védelem alatt a **Pozsonyi út 49. számú ház sok üldözött zsidó számára valóban nyújthatott átmeneti, vagy végleges menedéket**, ha a falak és a svájci menlevelek végül mégsem mindenki számára biztosították a túlélést az épületben.

5.) KÖZISMERTEBB VÉDETTÉK A POZSONYI ÚTI HÁZBAN

A berettyóújfalui **Konrád György** (1933-2019) író és nővére – a szülei deportálása után – júniusban csak egy nappal azelőtt menekültek a pesti rokonokhoz, hogy június 6-án a szülőfalujukban minden zsidót előbb a nagyváradi gettóba, majd az auschwitzi koncentrációtáborba szállították. Eredetileg a Hollán Ernő utca több házában is laktak, de azután egy nagynénikéjük vette gondozásba őket, aki végül velük együtt összesen öt gyerekkel – és a frissen megszerzett védlevelekkel – valószínűleg valamikor novemberben költözött a „*Pozsonyi út 49. szám, és a Helvét Konfederáció védelme alá*”, ahol „*egy harmadik emeleti lakásban talán nyolcvanan is laktunk két szoba hallban*”⁶⁶. Rettenetes élményekkel, és szörnyű áldozatok árán, de mindannyian sikeresen éltek túl a vészkorszakot.

Sipos András (1936-2015) filmrendező beszámolója szerint „*Kézdy György* (1936-2013) *édesanyjával és húgával itt vészelték át az ostromot.*”⁶⁷ A színművész és családja eredetileg a Rákóczi út 80. számú házban laktak, de rövidke önéletrajza szerint csak „*1944-ig tartott – számomra – az aranyos gyerekkor, mert akkor sárga csillaggal ruhámon a Népszínház utca 30. számú, ún. csillagos házba – zsidó háznak nevezték – kellett átköltözni édesanyjammal és akkor két éves kishúgommal együtt, mert apámat már újra elvitték munkaszolgálatosnak, ahol – később kiderült – 1944 telén Kőszegen agyon is lölték.*”⁶⁸ A félárva család valószínűleg valamikor novemberben-decemberben lelhetett menedéket pár hónapra a felszabadulásig valahogy a Pozsonyi 49. számú védett házban.

De ez a ház nyújtott menedéket két hónapig **dr. Kende János** (1936-2019) történésznek és édesanyjának is, akik 1944 nyarán⁶⁹ előbb a Visegrádi utca 5/b-ből költöztek össze az apai nagyszüleikkel a Visegrádi utca 3. számú csillagosházba. Visszaemlékezése szerint valamikor decemberben – miután a mamáját kétszer is majdnem deportálták – sikerült szerezniük „*svájci védlevelet, és hamarosan beköltöztünk a Pozsonyi út 49. számú svájci védett házba. »Védettségem« nagyjából két hónapig, 1945. január 15.-ig tartott.*”⁷⁰

Másfél évig ez a ház nyújtott menedéket özvegy Szántó Sománé unokájának, a szüleivel az anyai nagymama lakásában meghúzódó **Ligeti Károlynak** (1928-2015) is. A közismert és elismert kolozsvári író és családja valamikor 1943. nyarán, a visszacsatolt Észak-Erdélyben is hatályos zsidótörvények okozta megélhetési nehézségek miatt költözött Kolozsvárról Budapestre, a Pozsonyi úti 49. számú házban lévő lakásba. A fiút 1944. október 22-én az apjával együtt internálták Gyálpusztára, majd a novemberi svájci menleveles menekülésük után 1945. január 10-én a szüleivel együtt itt fosztották ki, majd innen hurcolták el az Andrássy út 60-ba. Ott megkínózták, ruháiktól részbe megfosztották, végül a Liszt Ferenc téren végezték ki őket. A fiút négy lövés érte, de életben maradt, felgyógyult, és sikerült új életet kezdenie. 1946-ban Németországba, majd 1950-ben az Egyesült Államokba (előbb New Yorkba, végül 1953-ban Los Angelesbe) emigrált. Ismert és sikeres ékszeripari vállalkozásait (Charles Ligeti Jewelry and Anjess Diamond Companies) Kaliforniában alapította (1957). Második feleségével (Nicole Karsenty Ligeti) több helyi és világi zsidó egyesület és szervezet tagsága mellett anyagi és erkölcsi támogatója volt a jeruzsálemi Jad Vashem Intézetnek is⁷¹. 2015-ben hunyt el, Charles Moshe Ligeti néven a síremléke a Mount Sinai Memorial Parkban (Los Angeles) található, amely – holokauszt áldozatként – a szüleiről is megemlékezik. A feliratok angol, francia és héber nyelvűek. Magyar szöveg, vagy magyar származására vonatkozó utalás nincs. . .

Túlélte a megpróbáltatásokat **özvegy Szántó Sománé** is, akit csak azért nem hurcoltak el a nyilasok, mert betörésükkor a Ligeti család tagjai cselédjüknek hazudták őt. Egyik vejét, dr. Lakatos Imrét (1882-1944) még kora nyáron Kolozsvárról deportálták Auschwitzba, másik vejét, **Ligeti Ernőt** (1891-1945) és színésznő lányát, a „*szőke és életvidám*” **Szántó Margitot** (?-1945), akiből „*csak úgy fröcskölt (...)* az élet”⁷² a nyilasok

⁶⁶ Konrád György: *Elutazás és hazatérés* (Noran Kiadó – 2004; 75-77. oldal)

⁶⁷ Sipos András (filmrendező) bejegyzése (2014.02.25 – <http://www.csillagoshazak.hu/hazak/XIII/pozsonyi49>)

⁶⁸ Kézdy György (1936-2013) önéletrajz (2005. – <https://web.archive.org/>)

⁶⁹ Breuer Péter: *Dr. Kende János történész* (2015.01.24 – <https://www.breuerpress.com/>)

⁷⁰ dr. Kende János bejegyzése (2014.05.19. – <http://www.csillagoshazak.hu/hazak/XIII/visegrad3>)

⁷¹ Yad Vashem Magazin (Jerusalem, 94.szám – 2021 Winter; <https://www.yadvashemusa.org/>)

⁷² Izsáky Margit: *Ország a keresztfán* (Müller Károly Könyvkiadó Vállalat, Budapest – 1945; 30-31. oldal)

a Liszt Ferenc téren kivégezték. Pedig ők voltak azok, akik az 1943-as fővárosi áttelepülésükkel megmenekültek a kolozsvári végső megoldástól, majd túléltek a fővárosi 1944. márciusi, októberi internálásokat és a munkatáborokat, amivel a deportálásokat is megúszták. A svájci védett ház oltalmában a nemzetközi gettó évvégi tervezett felszámolását, valamint a Duna parti vérengzéseket is szerencsésen elkerülték, de az 1945-ös felszabadulás előtti legutolsó napokban a nyilasok véres terrorja mégis elérte őket.

6.) LIGETI ERNŐ, A KOLOZSVÁRI ÍRÓ ÉS ÚJSÁGÍRÓ

„Néhány, nagyon kevés szakmabeli körén kívül, jóformán teljesen idegenül cseng a Ligeti Ernő neve, mintha ő maga is idegen csillagon élt volna, mint ahogy a fekete bőrű Ira Aldrige-ről szóló életrajzi regényében írta”⁷³ Ennek legfőbb oka, hogy a „két világháború közötti erdélyi magyar irodalom számos szellemi értéke a diktatúra évtizedeiben lomtárba került, és 1989 után is ismeretlen maradt. Ez a sors jutott Ligeti Ernő műveinek is, pedig íróként, költőként, újságíróként és szerkesztőként is formálójá, egyúttal krónikása is volt a kisebbségi sorsra kárhozott erdélyi magyar közéletnek.”⁷⁴

Az író szinte egész élete és életműve Erdélyhez köthető. „Fő műve a *Súly alatt a pálma* című regény. A címet megőrizte a magyar nyelv, a regény és az író azonban elfeledtetett.”⁷⁵ Ez az 1941-ben Kolozsváron – magánkiadásban – megjelent különös műfajú alkotás, amely tulajdonképpen egy önéletrajzi ihletésű és dokumentumértékű emlékirat. Azért különösen fontos írás, mert az erdélyi kisebbségi értelmiségi lét gyakorlatilag egyetlen teljeskörű (bár esetenként pontatlan, de hiteles) krónikája 1918-tól 1940-ig. Írója élő szemtanúként vett részt szinte minden fontosabb helyi közéleti és irodalmi eseményen (újságírástól a lap- és könyvkiadásán át a magyar irodalmi érdekvédelemig). Személyesen ismert minden kulcsfontosságú sorstárs közszereplőt, akik egy részének emlékezetét a hálás utókor manapság is kiemelten ápolja, egy másik részük sorsát és életművét pedig – esetenként teljességgel méltatlanul – a feledés teljes homálya borítja.

Nos, a kolozsvári Ligeti Ernő tulajdonképpen maga is ez utóbbiak körébe tartozik, még akkor is, ha a magyar irodalomtörténetben – és nem utolsó sorban az előbb említett fő műve kapcsán – a neve sokszor felmerül egy-egy visszaemlékezésben, antológiában, tanulmányban. Nyolc másik kötete a Magyar Elektronikus Könyvtárban (MEK) is elérhető, egy-egy önálló könyve, írása a háború után újra megjelent Romániában (1969, 2002, 2004) és Magyarországon (2020) is. Újabban pedig egy alapos Filep Tamás Gusztáv monográfia (2019) foglalta össze az életművét, amelyben azonban szinte teljességgel háttérbeszorult az író (és családja), mint magánember ábrázolása.

Az író kötetei – a visszaemlékezéseken túl – nyilván azért nem különösebben közismertek még manapság sem, mert az „erdélyi gondolat megnyilatkozásának rendes állomásai ezek: mindenekelőtt a természeti szépségek, azután az emlékek, a mult, a hagyományok s végül a mai emberek és viszonyok”⁷⁶. Ligeti alkotásai egyértelműen az utóbbi kategóriába, azon belül is elsősorban a városi élet (leginkább Kolozsvár és Nagyvárad) ábrázolásai közé sorolhatók. A manapság hivatalosnak mondható emlékezet azonban az első két tematikán túl inkább a vidék (és hagyományörzés), valamint a „Trianon trauma” megélésének élményét várná el olvasmányaiiban az erdélyi íróktól. Ez az életmű azonban ennek az igénynek egyáltalán nem tud megfelelni. Könyvei – a korai verseskötetek után – leginkább önéletrajzi ihletésű magánélmények, időnként ironikus hangvételű erdélyi városi krónikák, vagy portrék, továbbá külpolitikai tárgyú, esetenként transzilvanista indíttatású történelmi regények, életrajzok, elbeszélések, publicisztikák.

6.1.) Ligeti Ernő: rövid pályakép és család (1891-1940)

Az 1891-ben neológ zsidó környezetben Kolozsváron született, a helyi Unitárius Kollégiumban érettségizett (1909), majd egy ideig jogi tanulmányokat (1910-1913) is folytató, később szabadkőműves Ligeti Ernő életműve azonban önálló kötetein túl is rendkívül jelentős. A Nagyváradai Naplónál már 1913-ban, 23 évesen, 500 koronás fizetéssel felelős szerkesztőként dolgozott. „Így csinált karriert Nagyváradon Ligeti Ernő, akit az arisztokrata Kolozsváron egy mondattal intézték el, hogy nagyoru zsidógyerek.”⁷⁷ Írói

⁷³ Marosi Ildikó: *A fedélközi utas palackpostája* in Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma* (Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda – 2004; 296.oldal) Hivatkozott regény: *Idegen Csillag* (Erdélyi Szépművés Céh – Kolozsvár, 1932)

⁷⁴ Filep Tamás Gusztáv: *Ligeti Ernő* (MMA Kiadó – 2019; 199.oldal) és könyvajánló (<https://www.libri.hu/>)

⁷⁵ Bächer Iván: *Leletek a tenger alól* in Bächer Iván: *Nagypapa hűlt helye* (Göncöl Kiadó – 2004; 30.oldal)

⁷⁶ Kuncze Aladár: *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában II.* (Nyugat – 1928/20; <https://epa.oszk.hu/>)

⁷⁷ (név nélkül): *Ligeti Ernő szerkesztő* (Kolozsvári Tükör – Kolozsvár, 1914.01.12; <https://digiteka.ro/>)

ambícióit az I. világháborúban a katonai (hadtáp) szolgálata (1914-1918) során valahol Galíciában egy robbanás okozta idegi sérülése, illetve a Trianon trauma sem törte meg. Elsősorban újságíró és szerkesztő volt⁷⁸, akinek külpolitikai szakirányú publicisztikai tevékenysége is jelentős, amit az általa alapított *Független Ujság* (1934-1940) tulajdonos/főszerkesztő/újságírójaként is ékesen bizonyíthatott. Ezen túl alapító tagja volt az önszerveződésből létrejött Erdélyi Szépművészeti Céh kiadói társulásnak (1924), és a Helikon íróközösségnek (1928) is, de számtalan egyéb kisebbségi magyar irodalmi kezdeményezés aktív szervező részese volt.

A nemzetközi PEN-Klub román tagozatának független magyar alosztálya igazgatósági tagja (1932) és az Erdélyi és Bánsági Népkisebbségi Újságírók Szervezetének elnökségi tagja (1930)⁷⁹. Ez utóbbiban ügyvezető elnöknek választották (1932). A szervezet nem csak a magyar, hanem szinte minden romániai kisebbség ágazati érdekvédelmét szolgálta. Ligeti utólagos önvallomása szerint „*egész kisebbségi pályafutásom alatt ezt a megbízatást tartottam a magam számára a legfontosabbnak. Valamilyen részem volt az irodalmi életünk megteremtésében is, nemcsak helikoni vonatkozásban, de az irodalmi társaságok körül is (...), tevékenykedtem a politikában is, évekig tagja voltam a kolozsvári Magyar Párt intézőbizottságának, de ahol elgondolásaimat akadályok nélkül kifejtettem és megvalósíthattam, ez az újságírószervezet volt*”⁸⁰.

1920 körül vette feleségül a színiakadémiát végzett nagybányai származású Szántó Margit színésznőt, akitől 1928-ban egy fia született (Károly). Ligeti Ernőnél még a legavatottabb „Ligeti-szakértők” sem tudtak közölni túl sok információt. Vagy egyáltalán meg sem nevezték, vagy kénytelenek voltak beismerni, hogy szinte semmit sem tudnak róla és felmenőiről⁸¹. Pedig manapság – az erdélyi sajtótermékek digitalizációjának rohamos bővülésével – pár órás internetes kereséssel kikövetkeztethető (különböző korabeli sajtótermékek gyászjelentéseiből, valamint alkalmi kulturális események beszámolóiból)⁸², hogy a színésznő családja anyai ágon (Schück Szerén) befolyásos kereskedőcsalád volt Nagybányán, az apai ág (Szántó Soma) pedig eredetileg Békés megyéből származó, nagybányai, majd munkácsi tanár volt.

Szántó Margit és testvére (Erzsébet) szülei 1913-ban Munkácsról végleg Budapestre, a Damjanich utcába költöztek. Szántó Soma magyar-latin szakos gimnáziumi tanárként dolgozott, és nagybányai (1891-1893), majd munkácsi (1893-1912) működése után a fővárosban a Kölcsey Ferenc reálgimnáziumban (és a Pesti izraelita hitközség leánygimnáziumában is) tanított. A tanítás mellett alkalmi verseket írt és újságíróként működött (Munkácson 1898-tól a helyi lap szerkesztője volt). Férje halála (1935) után özvegy Szántó Sománé 1937-ben vásárolt egy lakást Budapesten, a Pozsonyi út 49. számú ház harmadik emeletén.

Ligeti Ernő egész addigi életműve a kisebbségi magyar irodalom gazdagításáról, illetve az értékeinek megőrzéséről szólt, úgyhogy a második bécsi döntést és Észak-Erdély visszacsatolását (1940) nyilván **nagy lelkesedéssel élte meg**, de a Kolozsvárra fehér lovon bevonuló „*Horthy nem jött üres kézzel. Hozta magával az ejtőernyősök hadát, és hozta az ő zsidótörvényeit. A Pestről Erdélyre zúduló megszállók előzönlöttek a hivatalokat, a szerkesztőségeket, az iskolákat, kitúrva onnan az őshonosokat, persze a »zsidókat« mindenekelőtt*”⁸³. Az új katonai közigazgatás pedig már 1940. szeptember 13-án rendeletben⁸⁴ szabályozta a napi- és más sajtótermékek megjelenését. A *Független Ujság* kiadását azonban nem engedélyezték.

Úgyhogy hiába írta kicsit később, hogy „*esztendő multával is felriadok: nem álom-e, hogy magyar világ vesz körül és szülővárosom megint, visszavonhatatlanul és minden atomjában magyar város? A szem még*

⁷⁸ Lásd: Kolozsvári Hírlap (1918), Kelet Népe (1918-1934), Napkelet (1920-1922), Magyar Nemzet (1943-1944)

⁷⁹ Megjegyzés: Apai nagyapámat a nagyváradi kongresszuson (1930) választották meg az érdekvédelmi szövetség jegyzőjének (Lásd: Berey Géza: A magyar újságírás Erdélyben 1919-1939 (Ablaka György Könyvnyomdája – Szeged, 1940; 45. és 53. oldal, https://mtda.hu/books/berey_geza_a_magyar_ujzagiras_erdelyben.pdf))

⁸⁰ Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma* (Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda – 2004; 256. oldal)

⁸¹ Lásd például Gaal György: *Ligeti Ernő, az urbánus transzszilvanista* című recenzióját a monográfiáról: „*Jó lett volna tisztázni felesége, Szántó Margit (még a neve sem fordul elő!) kilétét, a házasság idejét, a gyermek születésének dátumát. Vajon a feleség nem állt rokonságban a kolozsvári Schlesinger–Szántó családdal, mely több nagyiparost is adott a városnak?*” (Helikon 2019/22 – Kolozsvár; <https://www.helikon.ro/>)

⁸² Néhány forrás: Szántó Soma halálhíre (Ellenzék – Kolozsvár; 1935.05.10.; <https://library.hungaricana.hu/>), Zongoraművésznő sikere (Nagybányai Hírlap – 1914.03.03; <https://library.hungaricana.hu/>), Schück Izidor kereskedő halálhíre (Nagybányai Hírlap – 1909.03.18; <https://library.hungaricana.hu/>), Schück Izidor (https://library.hungaricana.hu/) és Szántó Soma (https://library.hungaricana.hu/) gyászjelentése, Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái* 13. kötet (1909) – Szántó Soma (https://adt.arcanum.com/).

⁸³ Bächer Iván: *Leletek a tenger alól* in Bächer Iván: *Nagypapa hűlt helye* (Göncöl Kiadó – 2004; 31. oldal)

⁸⁴ *Rendelet a kolozsvári sajtótermékek megjelenéséről* (Keleti Újság – 1940.09.15.; <https://adt.arcanum.com/>)

mindig nem tud, betelni a magyar élet megtapintható valóságaival; a fül újra és újra megtelik a végre szabadon szárnyaló magyar szó zengzetével. Csodálatos állapot! Minden új, friss, mintha most született volna meg”, de egyúttal kénytelen azt is megállapítani, hogy a „magam igen szerény képességeivel az elszakadtak hűségét szolgáltam és a felszabadítás tényével feleslegessé is váltam”⁸⁵.

7.) A CSERBENHAGYOTT LIGETI ERNŐ (1941-1945)

Születésnapján (1941) még a Magyar Nemzet azzal köszöntötte, hogy az „50 éves író kitűnő munkát végzett az elmúlt három évtized alatt, melynek javarészeiben a kisebbségi élet egyik fontos posztján küzdött fáradhatatlanul, mint több napilap és folyóirat szerkesztője. Mint a magyar párt tagja tevékenyen részt vett az erdélyi közszellem szolgálatában s irodalmi és politikai téren egyaránt nagyot alkotott.”⁸⁶ Ligeti körül Erdélyben azonban valóban megfagyott a levegő.

A *Független Ujság* lapengedélyének megújítására – az ígéretek ellenére – végül mégsem került sor. Ezzel személyes érintettje lett annak, hogy az „erdélyi magyar anyanyelvű zsidóság, beleértve most már mindazokat a kategóriákat, amelyek a fennálló törvényes rendelkezések szerint egy kalap alá kerülnek, nyilvánvalóan a magyar államiságnak nem azzal a retentissement-jével kerül vissza, mint amilyennel 22 évvel ezelőtt az anyanemzetből kiszakadt. Szájíze kissé kesernyés, mert fölszabadulása úgy lenne teljes, ha mindazokat a jogokat ő is élvezné, amelyeket azok bírlalnak, akikkel egynek érzi magát.”⁸⁷ Pedig 1941-ben a zsidótörvények hatálya alól lehetőség lett volna miniszterelnöki engedéllyel mentesíteni azokat, akik „a visszacsatolt keleti és erdélyi országrészekben az elszakítás ideje alatt a magyarság létérdekeiért folytatott küzdelemben súlyos kockázatot vállalva tartósan közreműködtek és ezáltal kimagasló érdemeket szereztek”⁸⁸, de Ligetit nem tartotta erre méltónak a kijelölt erdélyi „véleményező bizottság”⁸⁹.

Próbálta családja megélhetését biztosítani, de nem talált megfelelő pénzkereseti forrást. Végül megoldásként magánkiadásában, saját terjesztéssel jelentette meg 1941-ben a *Súly alatt a pálma* mellett a *Rózsaszüret* című kötetét is, de az értékesítés csak lassan haladt. A (reklámot jelentő) recenziók csak nehézkesen jelentek meg, miközben a nyomdaköltségek terhei nyomták. Személyes hangú levelekben **panaszkodott megmaradt barátainak** (többek között R. Berde Mária, Molter Károly, Teleki László) a kialakult helyzetre, de többnyire sikertelenül próbált segítséget kérni. Aki tudott volna, az esetenként elvi okokból sem segített, a többieknek meg amúgy is meg lehetett a maga saját problémája.

7.1.) Súly alatt az író és a budapesti emigráció

A *Súly alatt a pálma* című kötet megjelenéséről az erdélyi szaksajtó és irodalmi közélet **nemigen akart tudomást venni**, vagy ha igen, abban sem volt túl sok köszönet⁹⁰. Ez nyilvánvalóan rendkívül rosszul esett az írónak, hiszen ezzel számos korábbi harcostársa hagyta cserben. Az egyik írás egyenesen arról értekezett, hogy „Ligeti Ernőnek nem lett volna szabad megírnia azt a könyvet akkor sem, ha a könyv mentes lenne a benne lévő tévedésektől. Fel kellett volna ismerje a helyzetet, amely nem új helyzet, hogy a magyarság nevében zsidó ne beszéljen”⁹¹. Elég egyértelmű utalás volt ez arra, hogy mi várhat rá a közeli jövőben szeretett, de egyre inkább elidegenülő kolozsvári közegében.

⁸⁵ Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma* (Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda – 2004; 5-6. oldal)

⁸⁶ *Ligeti Ernő jubileuma* (Magyar Nemzet – 1941.11.20.; <https://adt.arcanum.com/>)

⁸⁷ Ligeti Ernő: *Erdély zsidósága* (Ararát Magyar Zsidó Évkönyv – 1941; 81. oldal, <https://adt.arcanum.com/>)

⁸⁸ 2.220/1941.03.21. ME sz. rendelet a zsidók közéleti és gazdasági tér foglalásának korlátozásáról szóló 1939: IV. törvénycikk egyes rendelkezéseinek a visszacsatolt keleti és erdélyi területen alkalmazásáról <https://library.hungaricana.hu/>

⁸⁹ Lásd Gidó Attila: *Mentesítések Észak-Erdélyben 1941-ben* (Regio – 2017/1; <https://regio.tk.hu/>)

⁹⁰ Például: 1.) „De mint gondolkozó embertől, elvárhattuk volna, hogy az adott helyzetből vonja le a szükséges következtetést: ne akarja ő mérlegre vetni a legmagyarabb magyar szellemi közösség értékeit” in (szerző nélkül): *Eszmék vagy emberek* (Ellenzék – 1942.01.31; <https://library.hungaricana.hu/>), 2.) „Az erdélyi magyarság huszonkét éves szellemi történetébe minduntalan olyan írókról és újságírókról való megemlékezést kever bele, akiket a magyarnyelvűségen kívül semmilyen más szál nem kapcsolt a magyarsághoz, ugyanakkor pedig jónéhány nagyjelenségű magyar író és irodalmi művet csak lapalji jegyzetben »méltat«.” in Juhász István: *A huszonkét év újabb irodalma* (Erdélyi Múzeum – 1943/2; <https://epa.oszk.hu/>)

⁹¹ Zathureczky Gyula: *Neoerdélyiség és spiritualis forradalom* (Ellenzék – 1942.02.28; <https://library.hungaricana.hu/>)

Nehézségeivel a kisebbségi írók között sem volt egyedül⁹², de „Erdélyben már 1940 őszén a legtöbb zsidó közalkalmazott elvesztette állását. (...) Ugyancsak elvesztette állását nagyszámú ügyvéd, újságíró és más diplomás, valamint a magánvállalatok alkalmazottja. Év végéig a zsidókat szinte teljes mértékben kizárták az iparból és a nagykereskedelemből”. Ráadásul a munkaszolgálat (1941-től), valamint a fővárosi és külföldi emigráció miatt a „kolozsvári zsidó közösséget jelentős minőségi veszteség érte”. Az „értelmiségiek számbeli fogyatkozása következtében 1942-től Kolozsvárt megszűnt a hatékony zsidó vezetés”⁹³, pedig a népszámláláson (1941) még a város lakosságának legalább 15 %-a (16.763 fő)⁹⁴ vallotta magát zsidónak, de a városi gettó kijelölésekor (1944) is „a közigazgatósági hatóságok számítása szerint mintegy 16.750 zsidónak tekintendő személyt érint a rendelet”⁹⁵.

Az író tehát tulajdonképpen megélhetési menekültként 1943. nyarán a családjával – valószínűleg az anyósához – költözött Budapestre. Egyik méltatója visszaemlékezése szerint: „Azután levélben búcsúztál ki tőlem. Távozásod mentségéül felhoztad, hogy »szülővárosod« nem biztosít kenyeret neked. A szülővárosot így, macskaköröm közé tetted. Célzás volt ez, hogy az édesszülő is válhatik mostohára.” R. Berde Mária keserűen állapította meg, hogy „nem lett volna szabad senkinek így elereszteni a magunk hatóköréből. Nem kirepülés volt ez, nem szárnyra-kelés, hanem fészekből való kiveretés. Az időjárás pedig kegyetlenre fordult, a körülmények, mint hurok, szorultak. Égető szükség lett volna most a csoportszellemre, az egymás terhének hordozására.” És „Te, barátom, a boldogtalanok közül való voltál. A vetésben elől, az aratásban hátul álltál. Szél sem sóhajtott utánad, amikor vetted a vándorbotot. Szűk vizeinkről szélesvízre kívántál evezni. Azt írtad nekem, hogy ott, a pesti nagyvilágban inkább nyomavész annyira feltudott származásodnak. Józanabb és tágabb szíveken kopoghatsz, azok mégiscsak elismerik nyilvánvaló érdemeidet. Hiszen nem voltál éppen a legutolsó munkás az erdélyi literáris élet megteremtésében.”⁹⁶

Egy rövid időre úgy tűnt, hogy ez jó megoldás volt, hiszen a Magyar Nemzetnél időnként saját néven is publikált, és 1943-ban még egy kötete is megjelent a Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt. jóvoltából (*Noé galambja*). Ez utóbbi azt jelezte, hogy irodalmi elszigeteltsége is lazulni látszott. A németetek 1944. március 19-i bevonulásával azonban azonnal megváltozott minden. Az író utolsó teljes névvel jegyzett írása február végén jelent meg a Magyar Nemzetben⁹⁷, majd az Országos Magyar Sajtókamara Újságírói Főosztálya választmányi ülésén április 6-án törölte a tagjai sorából⁹⁸. Az író ekkor már (valószínűleg valamikor március/április fordulóján) „amikor bejöttek a németek, (...) rögtön internálták Csepelre”⁹⁹.

7.2.) A csepeli „Ördögzigeten” (internálás I.)

Az internálás pontos részletei nem ismertek. Annyit lehet tudni, hogy őt legalább három héttel korábban vitték be, mint azután majd a kizárt „sárga csillagos” újságírók közül kb. 60 főt (a kamarától kapott listák alapján). Őket „csak” április 25-én, SAS („Sürgős Azonnal Siess”) behívóval rendelték a Rabbiképző Szeminárium épületébe a józsefvárosi Röck Szilárd utca 26. számú házba, amelyet március 19-től kisajátítottak, majd „Kisegítő Toloncház”-ként vettek birtokba a megszállók. „Ide hurcolták a németek azokat a kiemelkedőbb zsidó személyiségeket, akikről – úgy látszik – kész listájuk lehetett, hiszen alig néhány órával bevonulásuk után, sőt ezzel szinte egyidejűleg, megkezdték összefogdosásukat. Előbb csak a legismertebb zsidó ügyvédek, orvosok, nagyiparosok, nagykereskedők, bankemberek, művészek kerültek a Röck Szilárd utcába, de hovatovább sokkal »demokratikusabb« közintézménnyé vált a Rabbiképző Szeminárium, helyesebben Kisegítő Toloncház épülete, mert hamarosan ide vitték be azokat a névtelen kisembereket, akiket vagy az utcán fogtak el a Baky-rendszer sbirrijei, az államrendőrségi detektívek, vagy lakásukról hurcoltak

⁹² Író- és sorstárs volt többek között: Bárd Oszkár, Karácsony Benő, Brassai Viktor, Korvin Sándor, Salamon Ernő, dr. Lakatos Imre.

⁹³ Lówy Dániel: *A Kálváriától a tragédiáig* (Koinónia – Kolozsvár, 2005; 126. és 139. oldal)

⁹⁴ *Erdélyi városaink vallási megoszlása* (Ellenzék – Kolozsvár, 1944.04.29.; <https://library.hungaricana.hu/>)

⁹⁵ *Kolozsváron kényszerlahelvet jelöltek ki a zsidók számára - A téglagyárban és környékén létesítik a kolozsvári gettót* (Ellenzék – Kolozsvár, 1944.05.03.; <https://library.hungaricana.hu/>)

⁹⁶ R. Berde Mária: *Levél egy kibujdosott barátom után* (Utunk – Kolozsvár, 1946.08.17.; <http://digiteka.ro/>)

⁹⁷ Ligeti Ernő: *Letűnt és feltámasztott írók vagy a félmúlt elfelejtett irodalma* (Magyar Nemzet – 1944.02.25.; <https://adt.arcanum.com/>)

⁹⁸ Lásd: 5/7/1944. szám - *Tagtörlések az Országos Magyar Sajtókamarában az 1.220/1944. M. E. számú rendelet alapján* (Budapesti Közlöny – 1944.06.10.; <https://adt.arcanum.com/>)

⁹⁹ Izsáky Margit: *Ország a keresztfán* (Müller Károly Könyvkiadó Vállalat – Budapest, 1945; 31. oldal)

el »névtelen feljelentés« alapján (l. házfelügyelő, viceházmester, kedves szomszéd stb.), vagy pedig a KEOKH fogdosztatott össze a város minden részében.”¹⁰⁰

Fóthy János visszaemlékezése szerint a behívottakat két nap múlva rabomobilon szállították a Csepel-szigetre. Itt először a Tsuk Miksa Szücs- és Szörmeárugyár telephelyén kialakított KEOKH (Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság) őrizetes táborban (elképesztő körülmények között) tartották fogva őket, majd egy részüket kb. 10 nap múlva átszállították a Weiss művek 1944. tavaszán lebombázott repülőgépgyár istállóiban kijelölt (még borzalmasabb) **horthyligeti kényszermunkatáborba**. A tábor a súlyos május-júliusi bombázások után augusztus végéig működött (ekkor az internáltakat elengedték). A feladatuk romeltakarítás, árokásás és gyári segédmunka volt (a bombázások után a repülőgépgyár már csak alkatrészeket tudott gyártani). A főként idősebb korúak, vagy rosszabb egészségi állapotúak azonban a KEOKH táborban maradtak, míg a munkaképeseket a börtényben, egy magnemesítő telepen, vagy a közeli Neményi Testvérek Papírgyárban dolgoztatták. Mindaddig, amíg „az egész Tsuk-telepet július első hetében evakuálták és a tábor lakói Auschwitzba kerültek”¹⁰¹.

Április végén egy készülő újságcikkhez („A zsidótoll utolsó mohikánjai az internálótáborban”) a kolozsvári íróról még fotó is készült a KEOKH táborban¹⁰². Egy másik bajtársa beszámolója alapján lelkileg is nagyon erős lehetett: „**Ligeti Ernő mindig mosolygott. Szinte biztosra vette, hogy a német zsarnokság és a csatlósok pünkösdi királysága után új szellemi munkalehetőségek nyílnak. Bátoritotta csüggedő társait. A testi munkában példát mutatott. A legnehezebb gerendákat cipelte, a legsúlyosabb papírtekercseket emelte. Pedig voltak pillanatok, amikor őt szidalmazták legjobban az őrizetünkre kirendelt közegek, mert a csepeli »Ördög-sziget« ő képviselte a régi Magyar Nemzet gárdáját.**”¹⁰³

7.3.) Erdélyi politikusok segítették a szabadulást

Eközben a felesége már április elején az erdélyi ismerős és akkor még csak országgyűlési képviselő, Mester Miklóstól kért segítő közreműködést. A politikus két képviselőtárs támogató aláírásával – egy másik sorstárs; Arató András érdekében is – **írásos kérelemmel, levélben fordult Baky államtitkárhoz** (1944. április 2.). Többek között arra hivatkozott, hogy „mindketten a húszéves erdélyi megszállás alatt, eleitől fogva részt vettek a magyarság küzdelmeiben”, amiért „üldöztetést és börtönt szenvedtek”, és ezért „magyar becsületünk kérdésének tekintjük, hogy két tegnap internált zsidó újságíró azonnal szabadlábba helyeztessék”. A kérelmet Ligeti Ernőné – Mester ösztönzésére – az Erdélyi Párt képviselőivel is megpróbálta szignáltatni, de csak dr. Gaál Alajos és Albrecht Dezső aláírását sikerült megszereznie, mert a többiek „**kijelentették, hogy félnek és nem írják alá a levelet**”¹⁰⁴.

Heltai Jenő május 6-i naplóbejegyzése szerint a kérelem benyújtására „**Baky azt felelte: ezt a két újságírót a zsidók jelölték ki, adjanak helyettük két másikat, akkor szabadon bocsájtja őket**”¹⁰⁵. Május 19-én az erdélyi újságíró barát (dr. Krenner Miklós) Mester Miklós államtitkárhoz intézett levelében ismételtén kérte Ligeti kiszabadítását, amire többszöri sürgetés után állítólag csak „1944. május végén került sor”. Ezt követően az író – Krenner társaságában – már **személyesen köszönte meg kiszabadulását az államtitkárnak**, de ennek pontos körülményei, időpontja és helyszíne nem ismeretes.¹⁰⁶

Vita Sándor országgyűlési képviselő (Erdélyi Párt) a törvényi mentesítéseket felülvizsgáló belügyminisztériumi eseti bizottság póttagjaként még június 8-án is azt rögzítette naplójában, hogy „**Ligeti és Arató ügyében Mester Miklósnak is írtam**”. Majd az író és néhány más név felsorolása kapcsán június 28-án már arról írt, hogy „**mégis úgy érzem, hogy – ha a lehetőségem kevés is volt –, megtettem minden tőlem telhetőt, s az erdélyi élet néhány szellemi munkásának kérdését sikerült kedvezően elintéztetni**”¹⁰⁷. Erről

¹⁰⁰ Fóthy János: *Horthyliget – A magyar Ördög-sziget* (Scolar Kiadó – Budapest, 2016; 13. oldal)

¹⁰¹ Áldozatok: kb. 700 fő (Bárány Tibor: *Horthy és Csepel* (2020.04.20. – <http://www.21keruleti-hirhatar.hu/>))

¹⁰² Fóthy János: *Horthyliget – A magyar Ördög-sziget* (Scolar Kiadó – Budapest, 2016; 63. oldal)

¹⁰³ Sós Endre: *Mohácsi Jenő és Ligeti Ernő* (Magyar Nemzet – 1945.07.04.; <https://adt.arcanum.com/>)

¹⁰⁴ Mester Miklós: *Arcképek – Két tragikus kor árnyékában* (Tarsoly Kiadó – Budapest, 2012; 158. oldal)

¹⁰⁵ Heltai Jenő: *Négy fal között – Naplójegyzetek 1944-1945* (Magvető Kiadó – Budapest, 2018; 82. oldal)

¹⁰⁶ A személyes találkozás dátuma sem ismert, viszont a volt államtitkár visszaemlékezésében található egy 1944. július 7-i keltezésű Ligeti Ernő köszönőlevél, amely a hazaérkezés utáni „**első szavam Hozzád szól**”, és amely szerint a személyes találkozót most „**nem tartottam helyesnek**”. (Mester Miklós: *Arcképek – Két tragikus kor árnyékában* (Tarsoly Kiadó – Budapest, 2012; 159. és 690. oldal))

¹⁰⁷ Vita Sándor: *A Hiteltől a Tisztelt Házig* (Polis Könyvkiadó – Kolozsvár, 2014; 250-251. és 256. oldal)